

Vriend of vijand

Italiaanse ijsverkopers in Glasgow rond 1900

Lodewijk Brunt¹

1 Inleiding

Wie in Glasgow het People's Palace bezoekt, begeeft zich in de geschiedenis van het 'gewone volk'. Dat is tenminste de opzet van het museum, waar tal van alledaagse gebruiksvoorwerpen uit de eerste decennia van deze eeuw worden tentoongesteld. Diverse thema's krijgen bijzondere aandacht, zoals het benarde huisvrouwenbestaan, alcoholmisbruik en kroegcultuur, misdaad en politie, de wereldoorlogen en, uiteraard, de onvermijdelijke Old Firm – de eeuwige voetbalrivalen Glasgow Rangers en Celtic. Maar direct na binnenkomst van het gebouw wordt de bezoeker geconfronteerd met de tentoonstellingsruimte die gewijd is aan de bevolking in het algemeen: statistieken, onderwijs, werkgelegenheid, verspreiding, samenstelling en migratie. Ondanks talrijke ingrijpende bevolkingsbewegingen in het verre en meer nabije verleden, vormen de Glaswegians een hechte gemeenschap, zoveel wordt aan de hand van teksten en foto's duidelijk gemaakt. Symbolisch voor de goede verhoudingen zijn de lotgevallen van de Italiaanse immigranten. De eersten arriveerden omstreeks 1900 en ondanks diverse problemen – met name tijdens de Tweede Wereldoorlog toen het Verenigde Koninkrijk en Italië elkaars vijanden waren – hebben zij zich voortreffelijk aangepast en alom geliefd gemaakt. De Italianen horen erbij. Als onderstreping van deze boodschap is een deel van de tentoonstellingsruimte ingericht als een Italiaanse ijssalon – met het oorspronkelijke meubilair uit de jaren dertig – en verlucht met fraaie illustraties van hoe zulke salons er vroeger uitzagen.

Waren de Italiaanse immigranten werkelijk zo populair in Glasgow? Het feit dat ze zich vestigden als ijsventers, houders van ijssalons en cafés en zelfs als verkopers van de traditionele Britse *fish and chips*, verklaart misschien hun 'zichtbaarheid' in de stedelijke samenleving, maar niet noodzakelijkerwijs de welwillendheid waarmee ze in de stedelijke gemeenschap zouden zijn geaccepteerd. Lucassen en Penninx (1985: 113) merken op dat 'hardere en zachtere vooroordelen over nieuwkomers' bij iedere nieuwe immigratiegolf kunnen worden aangetroffen. Ze baseren deze uitspraak op gegevens over de verhoudingen tussen autochtonen en allochtonen vanaf de zestiende tot en met de twintigste eeuw. In Nederland bijvoorbeeld, hebben de auteurs een 'verbazingwekkend groot aantal'

scheldwoorden opgetekend uit de mond van jeugdige autochtonen aan het adres van Italiaanse immigranten. De strekking van deze verwensingen was, in de woorden van de auteurs 'bepaald niet fijnzinnig' (Lucassen en Penninx 1985: 114, 115). Waarom zouden we op voorhand aannemen dat de situatie elders zoveel anders is geweest? Het anti-Italiaanse sentiment in de Verenigde Staten bijvoorbeeld, was omstreeks de eeuwwisseling bepaald spectaculair te noemen. In Californië – een favoriete bestemming van talrijke Italiaanse immigranten – waren de Italianen na het 'gele gevaar' van de Japanners en Chinezen, de minst geliefde groep. 'Italianen werden beschouwd als het *Duistere Volk*', schrijven Mangione en Morreale (1992: 191) in hun overzicht van de Italiaanse immigratie in Noord-Amerika; ze wijzen erop dat velen ervan overtuigd waren, dat iedere Italiaan een crimineel was.

Kan het zijn dat de positieve reputatie van de Italianen in Glasgow voortvloeit uit het feit dat ze ondernemers waren – in het tegenwoordige jargon 'etnische ondernemers'? Lucassen en Penninx (1994: 181) vragen aandacht voor het 'kleine zelfstandige ondernemerschap' als een belangrijk kanaal voor maatschappelijke stijging. Immigranten specialiseren zich in een beroep of ondernemingstak waar de gevestigde belangen zwak zijn of helemaal afwezig. Via zulke nieuwe activiteiten, producten of vormen van handel wordt, aldus de auteurs, 'het spreekwoordelijke gat in de markt' ontdekt. Italiaanse ijsbereiders worden door Lucassen en Penninx uitdrukkelijk genoemd als een voorbeeld van zulk geslaagd etnisch ondernemerschap. Maar Bovenkerk c.s. (1983), die een speciale studie maakten van het 'Italiaans ijs' in Nederland, drukken zich genuanceerder uit. Of het etnische ondernemerschap succesvol is, hangt nauw samen met de aard van de betrokken producten of diensten, de relatie met autochtone ondernemers in dezelfde branche en het karakter van de klantenkring. In hun ogen moesten de Italiaanse ijsbereiders – althans in Nederland – op een algemene markt opereren en hadden ze derhalve met directe concurrentie te maken. Dit in tegenstelling tot etnische ondernemers die zich voornamelijk tot de leden van de eigen etnische groep richten met hun aanbod, zoals bijvoorbeeld islamitische slagers. Het ligt daarom in de verwachting dat de Italiaanse ondernemers – ook in Glasgow – te maken hebben gehad met tegenstand en in uitzonderlijke omstandigheden (zoals bijvoorbeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog) zelfs met openlijke agressie (Bovenkerk c.s. 1983: 188; zie ook Rath 1998).

In het kader van mijn onderzoek naar de opkomst en neergang van Glasgow als centrum van zware industrie ben ik in de gemeentelijke archieven gestuit op materiaal over de Italianen in de stad. Ik vond officiële bestuursstukken, rapporten, onderzoeksverslagen en berichten uit de krant. We zullen er hieronder nader kennis mee maken. Uit deze dossiers kunnen volgens mij verschillende conclusies worden getrokken. De Italiaanse immigratie is in werkelijkheid bepaald niet

vlekkeloos verlopen en voordat de Italianen van harte als mede-Glaswegians werden aanvaard – als dat al ooit het geval is geweest – is er heel wat water door de Clyde gestroomd. De eerste generatie Italiaanse ondernemers werd meteen al geconfronteerd met openlijke agressie. In dat opzicht lijken de algemene inzichten van Bovenkerk c.s. volkomen te worden bevestigd. Maar er blijven vragen over waarvoor ik in de gangbare theorieën over etnisch ondernemerschap geen oplossing kon vinden: uit het door mij geraadpleegde materiaal blijkt niet zonneklaar dat de agressie een direct gevolg was van directe concurrentie. Je zou eerder denken aan een onbestemder soort verontwaardiging, die voortkomt uit de overtuiging dat de Italianen zich zouden onttrekken aan de bestaande morele orde. Een andere vraag is, waarom de Italianen vandaag de dag blijkbaar zo'n geschikt object vormen om het vreedzame karakter van de (heterogene) stedelijke gemeenschap mee te illustreren. Welk theoretisch kader leent zich het beste om deze kwestie te verduidelijken? Is het mogelijk om de identiteit van migranten zodanig te ontleden, dat je hun algemeen loopbaan als 'migrant' of 'nieuwkomer' kunt onderscheiden van die van 'ondernemer'? Ik ga op deze vragen in en hoop dat mijn beschouwingen ons inzicht in de achtergronden van migratieprocessen in het algemeen kunnen verdiepen.

2 L'Italiana in Scozia

In een publicatie van het Schotse Nationale Archief (*Scottish Record Office*, z.j.) wordt erop gewezen, dat er (afgezien van de Romeinen – die overigens grote delen van Schotland ruim vierhonderd jaar in handen hebben gehad) vanaf de Middeleeuwen sprake is geweest van Italiaanse immigranten in Schotland. De Italiaanse aanwezigheid had aanvankelijk vooral te maken met de wolhandel. Maar het zou pas gerechtvaardigd zijn om van een echte Italiaanse gemeenschap te spreken vanaf de achttiende eeuw. Vooral in Edinburgh vestigden zich toen Italiaanse muzikanten, toneelspelers, ambachtslieden en winkeliers. Als gevolg van de populariteit van Italiaanse producten in het algemeen – in het bijzonder van de Italiaanse muziek, schilderkunst en architectuur – bestond er een vraag naar hun diensten. De Schotse Koningin Mary had de musicus David Rizzio in dienst, die haar tevens adviseerde in staatszaken (Edward 1993: 88). In de negentiende eeuw waren groepen Italiaanse houtsnijwerkers en beeldenmakers betrokken bij de bouw en verfraaiing van Victoriaanse huizen en vormden Italiaanse orgeldraaiers en andere artiesten een bekende verschijning in Schotse steden. Bij de volkstelling van 1881 werd er in de buurt van de Grassmarket te Edinburgh een adres gevonden waar de kammenmaker Antonio Pielly woonde met zijn vrouw Barbara en zoon Michelangelo. Ze hadden vijf Italiaanse onderhuurders in huis, die allen als beroep orgeldraaiers hadden opgegeven (*Scottish Record Office*, z.j.: 18). Toch denken velen aan de periode van het eind van de negentiende eeuw en het begin

van de twintigste eeuw als het gaat om het hoogtepunt van de Italiaanse immigratie. Dit betreft de generatie verkopers van consumptie-ijs en gepofte kastanjes, die in de jaren twintig en dertig bloeiende bedrijven hebben opgezet en over wie in de genoemde publicatie van het archief wordt opgemerkt dat zij een 'outstanding contribution' hebben geleverd aan de Schotse samenleving, 'not only in business but in the arts and the professions' (*Scottish Record Office*, z.j.: 17).

Tussen 1890 en 1914 groeit de Italiaanse bevolking in Schotland van minder dan duizend tot omstreeks 4500, van wie een aanzienlijk deel zich in het snel expanderende Glasgow vestigt. Edward (1993: 89) maakt er melding van dat daar in 1891 de eerste vereniging voor onderlinge hulp werd opgericht, een Società di Mutuo Soccorso. Het grootste contingent immigranten te Glasgow is afkomstig uit zowel de gebieden rond de plaatsen Lucca en Barga in Toscane als de streek rond de zuidelijke stad Frosinone. Uit de buurt van Lucca zijn vooral de beeldmakers (*figurinai*) afkomstig. De *figurinai padrone* Leopoldo Guiliano was een prominent vertegenwoordiger. Na een verblijf in de Verenigde Staten vestigde hij zich in de jaren tachtig van de negentiende eeuw te Glasgow. Omstreeks de eeuwwisseling bezit hij zestig winkels en koffiehuisen en geldt hij als de rijkste en meest invloedrijke Italiaan. Maar het zouden vooral de lieden uit de buurt van Frosinone geweest zijn, die de Italiaanse immigranten de weg hebben gewezen naar een loopbaan als straatventers van voedsel en drank. Uit dezelfde streek kwamen de pruikenmakers, die nauw betrokken raakten bij het culturele leven in Glasgow en die de traditie vestigden van de modieuze Italiaanse kapsalon (Edward 1993: 90).

De 'klassieke' loopbaan voor de Italiaanse immigranten was het opzetten van een ijssalon en later de verkoop van fish and chips – in het koude noorden soms precies andersom (Reinders 1999: 316). De ijsmakerij gold als een Italiaanse specialiteit en, aldus Edward (1993: 90), 'the Italians certainly exploited its potential as a source of business and "Ice Cream Parlours" as the first cafes were called, appeared all over the country, many of them in Glasgow'. In 1908 werd er een Italiaanstalige krant opgericht in Glasgow, *La Scozia*, die wekelijks uitkwam en voor een penny te koop was. De krant werd gemaakt door de Cafaro-broers, die ook een bibliotheek en een boekhandel hadden opgezet. Naast de krant bestond er in Glasgow een school voor Italiaanstalig onderwijs aan volwassenen en kinderen en de Società Dante Alighieri, een instituut dat is bedoeld om het Italiaanse cultuurgoed levend te houden. De Italianen volgden het voetspoor van joodse immigranten uit Rusland en Oostenrijk, die in Glasgow eveneens eigen instellingen hadden opgezet en de jiddische krant *Die Zeit* lazen, die in Hebreeuwse letters werd gedrukt en gemodelleerd was naar *The Times* (Glasser 1986: 17). Het hoogtepunt van de Italiaanse immigratie lag tussen het begin van de jaren tachtig en de eerste paar jaar van de twintigste eeuw. Daarna vormde de immigratiewetgeving, culminerend in de Aliens Act van 1919, een belangrijke hindernis om

het land binnen te komen. Volgens Edward was deze wetgeving overigens niet tegen de Italianen gericht, die volgens haar 'fairly well received' waren in Glasgow en andere Schotse steden, maar tegen de voortdurende massale intocht van (joodse) vluchtelingen uit Oost Europa (Edward 1993: 91-94).

3 Etnisch ondernemerschap

Bovenkerk c.s. wijzen erop dat de Italiaanse ijssalons, ondanks de concurrentieverhoudingen en tegenwerking, als een 'fleurig element' in de Nederlandse cultuur zijn opgenomen en ze opperen de mogelijkheid dat deze omstandigheid ertoe zou kunnen hebben bijgedragen, dat er een 'opwaardering' heeft plaatsgevonden 'van de Italiaanse immigranten in het algemeen en misschien zelfs van geheel etnisch Nederland' (Bovenkerk c.s. 1983: 188, 189). Was de situatie in Glasgow hiermee in overeenstemming? Er zijn op voorhand twee verschillen aan te wijzen. De Italianen die zich in Glasgow vestigen, zijn voor een deel uit andere streken afkomstig dan hun 'Nederlandse' lotgenoten, maar bovendien – en dat is vermoedelijk van groter belang – heeft de Italiaanse immigratie in Schotland zich minstens een generatie eerder voorgedaan dan die in Noordwest-Europa. Het zou kunnen dat juist deze laatste omstandigheid tot enkele specifieke kenmerken in het migratieproces heeft geleid. Ik kom daar later op terug, maar zal eerst dieper ingaan op het verschijnsel van het etnische ondernemerschap.

Dat sommige immigrantengroepen sterk geassocieerd worden met bepaalde economische activiteiten is bekend, maar dit zegt nog niet veel over de vraag of dit de opname in de ontvangende bevolking bevordert of hindert. Siu (1987) mag wellicht worden beschouwd als de 'vader' van het begrip etnisch ondernemerschap, dat hij heeft ontwikkeld op basis van zijn studie in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw naar de achtergronden van de Chinese wasserijen in de Verenigde Staten. De Chinezen zijn aanvankelijk naar de 'Gouden Bergen' van Californië getrokken om er geld te verdienen bij de aanleg van de spoorwegen. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw – als dit werk grotendeels volbracht is – worden de onderlinge relaties met de overige bevolkingsgroepen in snel tempo slechter. In 1871 breken er rellen uit in Los Angeles, waarbij Chinezen beestachtig ter dood worden gebracht bij massale lynchpartijen en waar Chinese eigendommen op grote schaal worden vernield of gestolen. Enkele jaren later, in 1877, gebeurt hetzelfde in San Francisco. Als reactie trekken vele Chinezen oostwaarts en in de richting van het Midden Westen (Chicago). Tevens wordt in deze periode een gat in de markt ontdekt: de wasserij. Tal van Chinezen die in Kanton – waar de meesten vandaan komen – nooit iets met het wasserijbedrijf uitstaande hebben gehad, vestigen zich als zelfstandige wasbaas en trachten op deze manier de concurrentie en agressie van andere bevolkingsgroepen te ontlopen. De strategie schijnt succesvol, want geen enkele andere immigrantengroep in de Ver-

enigde Staten is zo sterk met een bepaalde activiteit geassocieerd geraakt als de Chinezen met hun wasserijen. Toch heeft het stereotype beeld van de Chinese wasbaas niet geleid tot de ontwikkeling van de Chinese wasserijen tot een 'fleurig element' in de Amerikaanse cultuur. Het tegendeel lijkt eerder waar. Siu wijst erop dat Amerikaanse Chinezen dikwijls belachelijk worden gemaakt en dat ze te lijden hebben onder uitermate negatieve vooroordelen. Ouders maken hun kinderen bang voor de Chinezen door hen af te schilderen als kinderlokkers, dieven en moordenaars. Van de wasbaas in de buurt weet men niets persoonlijks, de contacten zijn afstandelijk en vluchtig. Siu (1987: 13) merkt op, dat de ontmoetingen tussen Chinezen en vertegenwoordigers van de gezeten bevolking in het allerbeste geval kunnen leiden tot een oppervlakkige kennismaking in formele situaties. Wat bij andere immigrantengroepen juist tot een belangstelling voor (ongevaarlijke) exotische elementen aanleiding geeft, wordt door Siu als oorzaak aangewezen voor de afkeer van Chinezen: de radicaal verschillende taal en cultuur, de duidelijke zichtbaarheid van etnische kenmerken en een vreemde manier van leven. Hoewel Edward (1993: 91) terloops de suggestie doet, dat de Italianen een goede reputatie hadden in Glasgow vanwege het feit dat ze met hun economische activiteiten geen bedreiging betekenden voor de autochtone bevolking, vormt dit – als we op Siu mogen afgaan – geen voldoende verklaring. Er moet meer aan de hand zijn.

Bovenkerk c.s. (1983: 184 en verder) ontwikkelen een 'sociologie van de etnische onderneming', waarin ze twee typen etnische ondernemers onderscheiden op basis van hun marktorientatie. Het eerste type, waarvan het beste voorbeeld misschien de Marokkaanse slager is, richt zich exclusief op klanten uit de eigen immigrantengroep, terwijl het tweede type – bijvoorbeeld de Italiaanse ijsverkoper – juist op het algemene publiek is gericht. In de praktijk zijn de twee soorten overigens niet altijd scherp van elkaar te onderscheiden. Islamitische slaggers in Nederland bijvoorbeeld, weten door hun 'exotische' karakter of hun goedkope producten soms een zekere autochtone clientèle aan te trekken (Kloosterman c.s. 1999). Hoewel beide typen ondernemingen zich toeleggen op het maken of verhandelen van specifieke etnische producten, hebben ze hun eigen dynamiek. Een betrekkelijk gesloten maar ook beschermde krantenkring tegenover een open, maar onbeschermde afzetmarkt; conservatisme tegenover innovatie; particularistische relaties met klanten tegenover meer universalistische betrekkingen en uiteenlopende verschillen in waardering. De 'etnisch-ondernemer-in-eigen-kring', zoals hij door Bovenkerk c.s. (1983: 184) wordt aangeduid, heeft relatief weinig structurele weerstand te duchten van de gezeten middenstand, aangezien deze de betreffende goederen en diensten nu eenmaal niet te bieden heeft. Er wordt hier en daar overigens wel wrevel opgeroepen, omdat de indruk bestaat dat etnische ondernemers de bestaande regels met voeten treden en allerlei zaken in de schoot krijgen geworpen waar autochtonen hard voor (hebben) moeten sap-

pelen, maar deze onvrede is er niet op gericht om de etnische klantenkring over te nemen. De innovatieve etnische ondernemer, die een gat in de markt zoekt om van daaruit greep te krijgen op het algemene publiek, heeft hogere muren te slechten. Er is in dit geval directe concurrentie in het spel. Bovenkerk c.s. (1983: 188) wijzen op Nederlandse ijsverkopers die de overheid bewogen hebben om met allerlei maatregelen hun Italiaanse concurrenten aan banden te leggen en die in bepaalde perioden (vóór en na de Tweede Wereldoorlog) zelfs tot openlijke agressie zijn overgegaan.

Maar dit laatste punt van verschil lijkt niet logisch. Immers, hoe kunnen autochtone ondernemers zich bedreigd voelen als het gaat om een specifiek etnisch product dat zij zelf niet maken? Wat in Nederland eerder een doorslaggevende rol lijkt te hebben gespeeld is, dat de Italiaanse immigranten niet zozeer met een nieuw, etnisch product op de markt verschenen, maar met een (etnische) variant op een al bestaand product. Het gat in de markt dat de Italiaanse ijsbereiders vonden, was gebaseerd op hun pretentie dat hun product op zijn minst smakelijker en misschien exotischer was dan de bestaande producten. De Italiaanse ijsbereiders hebben zich als (geduchte) concurrenten op een bestaande, algemene markt begeven en hebben als zodanig tegenwind ondervonden van hun Nederlandse collega's. Je zou dus in feite drie typen etnische ondernemers moeten onderscheiden in plaats van de twee die zojuist besproken zijn. Naast de etnische ondernemer die zich met een etnisch product op de eigen etnische achterban richt, kun je twee soorten etnische ondernemers onderscheiden die zich op de algemene markt begeven. Met een product (of dienst) dat nieuw is en waarvoor dus nog een markt veroverd dient te worden of met de variatie op een product (of dienst) waarvoor al een markt bestaat. In het eerste geval is de eventuele weerstand die de etnische ondernemers ondervinden van een algemeen, moreel gehalte, in de zin zoals boven aangegeven. In het tweede geval is er van directe concurrentie sprake. In de praktijk zullen ook de grenzen tussen deze typen niet altijd scherp te trekken zijn.

Mijn veronderstelling is dat de Italiaanse ijsbereiders die zich tussen de wereldoorlogen in Nederland en andere Noordwest-Europese streken vestigden, overwegend terechtkwamen op een bestaande markt. Zij werden geconfronteerd met autochtone ondernemers die zich bedreigd voelden door deze nieuwkomers en die daarom hulp en steun hebben gezocht bij de respectievelijke overheden. De Italiaanse ijsverkopers in Glasgow daarentegen, kwamen op een vrijwel onontgonnen markt terecht en zouden op grond daarvan juist géén weerstanden hebben ontmoet – wat een verklaring zou kunnen zijn van de goede reputatie die ze alom krijgen toegedicht – of weerstanden van een verschillend karakter. Een andere mogelijkheid is, dat je de eerste Italianen in Glasgow misschien helemaal niet zo strikt vanuit het perspectief van ondernemerschap zou moeten beschouwen.

Deze kwestie is meer dan zomaar haarkloverij. In zijn schier uitputtende

‘wereldgeschiedenis’ van het consumptie-ijs wijst Reinders (1999: 100, 101) op de bijzondere betekenis daarbij van de periode 1850-1914. Vooral de tientallen miljoenen Italianen die dan over de hele wereld uitzwermen ‘zorgden voor een revolutie in de ijsconsumptie’. Fabrieksarbeiders kregen voor het eerst de beschikking over een beetje vrije tijd en dankzij de ontwikkeling van de spoorwegen en het openbare transport in het algemeen ‘was een bezoek op een mooie zomerdag aan badplaatsen niet alleen meer voorbehouden aan de *happy few*’, aldus nog steeds Reinders. De Italianen brachten het ijs van de ‘dinertafel naar de straat en lieten (...) de massa voor het eerst kennismaken met de koude lekkernij’. Het maakt in deze visie dus wel degelijk wat uit of je met consumptie-ijs begint in de laatste decennia van de negentiende eeuw – zoals de Italiaanse ondernemers in het noorden van Groot-Brittannië of in een stad als bijvoorbeeld Wenen, waar in 1885 de Eissalon Vienna werd geopend aan de Franz Josefs-Kai – dan wel in de jaren twintig of dertig van de twintigste eeuw — zoals in Nederland gebeurde. Zijn de verhoudingen tussen de Schotten (en in het bijzonder de bewoners van Glasgow) en de Italiaanse immigranten altijd een toonbeeld van vredelievendheid en wederzijdse waardering geweest? En hebben de Schotten de Italianen die zich in hun stad vestigden primair als ondernemers gezien of als ‘nieuwkomers’ in het algemeen, zoals de Ierse landverhuizers of de joden uit Oost-Europa?

4 IJssalons

Als een typisch voorbeeld van de trek van Italiaanse ondernemers naar Nederland voeren Bovenkerk c.s. de Toscaanse familie Tofani ten tonele. Michele Tofani arriveert in 1926 te Amsterdam en hij sluit zich aan bij een groep *figuristi*. Tijdens een verblijf in zijn geboorteland ontmoet hij dorpsgenoot en gediplomeerd ijsbereider Leone Cianelli. Beide mannen realiseren zich dat de productie en verkoop van Italiaans ijs in Nederland nog iets nieuws is en sluiten een *compagnia*. In 1930 openen ze een elektrische ijsfabriek. Ze hebben ijsventers in dienst uit hun geboortestreek en in de loop van de jaren dertig komen er steeds meer familieleden over om te helpen bij de onderneming. Aanvankelijk concentreert de verkoop van ijs zich op markten en op straat, waar men de Nederlandse bevolking eerst moet leren om Italiaans ijs te eten. Witgekleurd ijs is bekend, maar aan het gekleurde Italiaanse vruchtenijs moet de consument nog wennen. De familie Tofani opent haar eerste ijssalon in 1939 (Bovenkerk c.s. 1983: 69-71).

In Glasgow zie je een vrijwel identiek patroon van Italiaanse immigratie met alleen de periode van de geschiedenis als het grote verschil. Als Nederland wat Italiaans ijs betreft nog een onontgonnen gebied is, hebben de inwoners van Glasgow al uitvoerig kennis kunnen maken met deze lekkernij. Desondanks zijn in de gemeentelijke archieven van Glasgow slechts sporadisch cijfers te vinden die een indicatie kunnen geven van de omvang van het Italiaanse ijsbedrijf. Wat daaruit

valt af te leiden is, dat de bereiding en verkoop van Italiaans ijs de laatste jaren van de negentiende eeuw aan een snelle opmars begint en tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw stabiliseert. Tijdens een vergadering van Schotse gemeenten in 1900 vertelt de burgemeester van Dundee, dat hij in de maand oktober eens is gaan tellen hoeveel ijssalons er in zijn stad bestonden. Dit waren er ruim 70, waarvan zeker 50 gedreven door Italianen – nog afgezien van de ijskarretjes die door de stad reden. Een paar jaar later, in juni 1905, houdt de politie van Glasgow een telling. Het aantal ijssalons bedraagt omstreeks 330. Als er een jaar later opnieuw geteld wordt, in de maand april – als de zomer dus nog moet beginnen – is de hoeveelheid ijssalons opgelopen tot meer dan 400. Uit latere krantenberichten valt op te maken dat dit aantal in Glasgow nooit meer overtroffen is. Vanuit de steden trekken Italiaanse ijsbereiders naar kleinere gemeenten om daar hun geluk te beproeven en vanaf het begin van de jaren twintig – als in Nederland de grote stroom nog op gang moet komen – is de Italiaanse ijssalon in heel Schotland een vertrouwd verschijnsel geworden.

Maar vertrouwd wil niet noodzakelijk zeggen: geliefd. Edward merkt terloops op dat niet iedereen even gecharmeerd is door de Italiaanse ondernemingszin. Vooral de kerk keerde zich volgens haar tegen Italiaanse ijssalons – en met name omdat deze op zondag geopend zijn. De kinderen die de salons bezoeken, zouden worden blootgesteld aan ruwe taal en omgangsvormen en in de salons zou het gokken worden aangemoedigd. De ijssalonhouders stonden in hun bedrijven handelingen toe die door geen enkele Britse ondernemer zouden worden getolereerd. Maar de schrijfster is niet erg onder de indruk van deze anti-Italiaanse stemming en ze meent dat er van 'vooordeel' sprake is – iets dat volgens haar ook al in het begin van de eeuw duidelijk moet zijn geweest 'since there was in Glasgow at this time a great deal of drunkenness, and much worse behaviour, than anything seen in the ice-cream shops' (Edward 1993: 93). De redenering die aan dit oordeel ten grondslag ligt, is opmerkelijk: omdat de kerken bevooroordeeld zijn, moeten hun bezwaren worden gebagatelliseerd! Wat uit de gemeentelijke archieven van Glasgow naar voren komt, spreekt andere taal. Misschien lag het initiatief tot het opwekken van een anti-Italiaanse stemming inderdaad bij kerkelijke organisaties, maar deze stemming sloeg snel over naar andere instanties. Het lijkt ongepast om van een bagatel te spreken; de kwestie van de Italiaanse ijssalons heeft de gemeenteraden in Glasgow minstens enkele decennia beziggehouden, zij het af en aan en met wisselende intensiteit. Wat was er precies aan de hand?

5 Verontrusting

Voorzover ik heb kunnen achterhalen, komen de Italiaanse ijssalons te Glasgow voor het eerst publiekelijk in opspraak tijdens een vergadering van wethouders in het voorjaar van 1900. De bestuurders zijn benaderd door de British Women's

Temperance Association, die haar zorg uitspreekt over het feit dat de ijssalons op zondag open zijn en dat er geen controle bestaat op wat zich daar afspeelt. Uit de gegevens over 1899 van de politie blijkt, dat er zich onder de veroordeelden wegens het illegaal verkopen van sterke drank enkele houders van ijssalons bevinden – hoewel het slechts om een handvol gevallen gaat. De wethouders weten niet goed hun houding te bepalen en stellen voor de kwestie op de agenda te zetten van een bijeenkomst die later in het jaar gehouden zal worden met de vertegenwoordigers van een reeks Schotse gemeenten. Het gaat niet langer meer om een fenomeen van de grote stad, maar om iets dat zich over heel Schotland heeft verspreid. De vergadering spreekt haar verontrusting uit over de ijssalons, die voor het grootste deel door ‘vreemdelingen’ worden geëxploiteerd. Het voornaamste bezwaar is dat deze gelegenheden vooral op zondag aanzienlijke menigten jongelui aantrekken, die een groot deel van de dag in deze salons rondhangen. Het gevolg hiervan is – aldus de gangbare opinie – dat zich allerlei ongewenste vormen van gedrag ontwikkelen; er wordt gegokt en geluierd en de immoraliteit slaat toe. Hoewel in Glasgow alleen al omstreeks 3000 winkels geopend zijn op zondag, wordt vooral de ijssalon gezien als het symbool van de morele verloedering die het gevolg is van de zondagsontheiliging.

‘The evil and the demoralisation of the youth of the country that are wrought by such shops being open on Sunday is enormous and far-reaching, and is daily increasing and spreading’, aldus een woordvoerder (D-TC6.389).

Het verschijnsel is overigens niet of nauwelijks door de autoriteiten aan te pakken. Uit bestudering van de bestaande wetsartikelen en gemeentelijke verordeningen blijkt, dat er geen mogelijkheid bestaat om slechts één type winkel of handel aan te pakken. Er moet een algemene regeling komen, maar het lijkt op onoverkomelijke problemen te stuiten om te bepalen op welke basis dit zou moeten zijn. Een algeheel verbod op de zondagse opening van winkels of het venten op straat zou vooral het arme deel van de stadsbevolking onevenredig treffen en kan volgens de gemeentelijke autoriteiten daarom niet worden overwogen. Dus mag de verkoop van verfrissingen en snoep, van kranten, tijdschriften en andere bladen, van medicijnen en zuivelproducten, als ook van elementaire bestanddelen van het dagelijkse voedsel – brood, vis, groente, vlees en fruit – niet aan banden worden gelegd. Dit biedt Italiaanse ijsverkopers ampel gelegenheid om, zonodig, hun handel te camoufleren. Hier en daar worden pogingen gedaan om door plaatselijke politieverordeningen te zorgen voor een beperking van de openingstijden van ijssalons op zondag, maar deze worden door verschillende Italiaanse ondernemers voor het Hooggerechtshof aangevochten. De heer Da Prato te Partick voert met succes aan, dat de beperkte openingstijden noch in het belang zijn van de ondernemer zelf, noch in dat van het publiek. In Airdrie sluit Pietro Vellutini zijn salon voor ijs en vruchtenlimonade als de plaatselijke verordening

van kracht wordt. Hij gaat verder als uitbater van een 'visrestaurant' (het publiek kan zich hier tegoed doen aan fish and chips), waar overigens nog steeds ijs en limonade worden verkocht. De rechter stelt Vellutini in het gelijk als de politie hem wil aanpakken: een zaak kan slechts worden aangemerkt als 'ijssalon' als er alleen maar, of hoofdzakelijk, ijs wordt verkocht. Andere Italianen brengen hun ijssalon onder in een groente- en fruithandel of in een snoepwinkel (MP39.31; MP39.32; zie ook Reinders 1999: 128)). Gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw is deze kwestie keer op keer het onderwerp van vergaderingen en regelingen en het verschijnsel van de ijssalons waar zich onoorbaar zaken zouden afspelen, duikt tot diep in de jaren twintig met regelmaat op in de *Glasgow Herald* en andere kranten die in de stad verschijnen. De toon die wordt aangeslagen als de Italiaanse ondernemingen ter sprake komen, is steeds verontwaardigd, soms bijna alsof de ondergang van de Schotse beschaving aanstaande is. Wat gebeurt er precies in de Italiaanse ijssalons?

6 Duistere zaken

In 1911 brengt de Schotse Raad voor de Vrouwelijke Ambachten onder voorzitterschap van de Eerwaarde A. Herbert Gray een rapport uit over de ijssalons. De raad is aanvankelijk van plan om aan deze salons een hoofdstuk te wijden in een omvattend rapport over de zogenaamde 'exempted shops', dat wil zeggen de bedrijfstakken die niet aan een beperking van de sluitingstijden onderhevig zijn. Maar aangezien er in de loop van het onderzoek 'zeer ernstig kwaad' aan het licht komt, besluit men deze salons als een afzonderlijke categorie te behandelen. Hoe moeilijk het ook is om sluitende bewijzen te verzamelen over wat zich in de ijs-salons afspeelt, staat de algemene conclusie vast. Gray noteert

'that many of these shops, owing to the way in which they are conducted, and the hours during which they keep open, become contributing causes in the downfall of many boys and girls, that a number of vicious practices are connected with them, that some of the men who keep them are men of evil character, and that it is urgently required in the interests of the youth of our city that they should be further brought under control and inspection' (Gray 1911: 3).

In het rapport, waarvan de auteur in het voorwoord waarschuwt dat het onprettig en zelfs pijnlijk zal zijn om te lezen, komen reeksen jongeren voor het voetlicht die als gevolg van hun bezoeken aan Italiaanse ijssalons in de goot terecht zijn gekomen – of nog erger. Het blijkt dat de ijssalons ontmoetingsplaatsen zijn voor prostituees en gokkers, dat er tot middernacht muziek ten gehore wordt gebracht, dat er na de sluitingstijd van de pubs (tien uur 's avonds) tal van klanten komen om hun nadorst te lessen, waarbij dikwijls flessen sterke drank van onder de toonbank worden verkocht of mensen ongestraft de gelegenheid krijgen om de drank

te nuttigen die ze zelf hebben meegenomen. Uit gesprekken met jeugdige gevangenen blijkt dat menigeen zijn of haar loopbaan als crimineel in de ijssalons begonnen is. Een jongeman van 19 jaar oud, die al drie keer gevangen gezeten heeft, vertelt dat de ijssalons ‘zijn eerste pubs’ waren. Een meisje van 18 jaar, dat ook al eerder heeft vastgezet, bekend dat haar frequente bezoeken aan een ijs-salon ‘het begin van alles’ waren. Een meisje van 17 jaar onthult, dat ze uit stelen ging om aan het geld te komen dat nodig was om in de ijssalons en andere pretpaleizen rond te hangen. Over de eigenaar van een ijssalon wordt gemeld, dat hij kleine meisjes naar binnen lokt met ijs en snoep om ze vervolgens in een achterkamertje te verkrachten. Door de inrichting van de ijssalons, met afgescheiden zitjes, is het onmogelijk te overzien wat de klanten doen.

Maar bij nader inzien worden de gevoelens van pijnlijkheid bij de lezer van het rapport, waar dominee Gray zo zorgzaam op wijst, wellicht eerder opgewekt door de onbeholpenheid van het onderzoek dan door de strekking van de beweringen. De gegevens zijn bijeengebracht door uiteenlopende rapporteurs, die zich in de meeste gevallen baseren op wat ze van derden vernomen hebben. Een dominee die een verhaal over een ijssalon hoort van een van de leerlingen van zijn zondagsschooltje of een ander die zijn inzichten ontleent aan de vader van een dochter met wie hij in onmin leeft. Een gevangenispredikant meldt gevallen van criminele jongeren die er tijdens gesprekken blijk van geven in het verleden wel eens bezoeken aan ijssalons te hebben gebracht, maar laat na dezen te vergelijken met jongeren die dat onderwerp niet hebben aangeroerd – zodoende de indruk wekkend dat er tussen het bezoek aan ijssalons en een criminele loopbaan een oorzakelijk verband bestaat. Het rapport is een armzalige verzameling dubieuze suggesties en verdachtmakingen. Het pleit voor dominee Gray dat – ondanks zijn onheilspellende voorwoord – de conclusies van het verslag gematigd zijn: over het algemeen worden de ijssalons naar behoren beheerd, zegt hij namens de Raad, en er is een duidelijke behoefte aan dergelijke winkels bij het grote publiek, zij het hooguit tot tien uur ’s avonds. Voorts wordt aanbevolen dat de keukens van de ijssalons aan inspecties onderworpen worden, net als het geval is bij winkels voor zuivelproducten. De toon van redelijkheid is vermoedelijk mede bepaald door William Twaddle, die er als lid van de Schotse Raad voor de Vrouwelijke Ambachten in november 1910 persoonlijk op uittrok om de ijssalons in Glasgow aan een onderzoek te onderwerpen. Zijn verslag is in het tweede deel van het door Gray geredigeerde rapport opgenomen – de Raad laat als opdrachtgeefster weliswaar uitdrukkelijk weten het niet met de conclusies eens te zijn, maar drukt het toch af!

Twaddle nam een paar weken de tijd om zich op de hoogte te stellen van de toestand in een veertigtal ijssalons. In iedere buurt van de stad vind je ze, zegt hij. Hij is vooral ’s avonds gaan kijken – en hij blijft soms tot diep in de nacht bezig. Het valt hem op hoe talrijk deze gelegenheden zijn. In sommige buurten liggen ze op

een steenworp afstand van elkaar. Soms gaat de onderzoeker naar binnen om een ijsje te kopen, in andere gevallen blijft hij alleen maar een kwartiertje in de zaak om rond te kijken. Op een enkele uitzondering na worden de salons door Italianen gedreven, die in de meeste gevallen vloeiend Engels spreken. In de salons word je meestal door mannen bediend, maar vooral als het om familie zaken gaat, ook door vrouwen en meisjes. Omdat de salons in partities zijn opgedeeld, is het voor iemand aan de deur onmogelijk om te zien wat er zich binnen allemaal afspeelt. De klanten kunnen de bediening roepen door te bellen. Afgezien van een paar uitzonderingen, geeft Twaddle aan te zijn getroffen door de properheid van de salons, zeker in vergelijking met andere winkels in dezelfde buurt. Ook het bedienend personeel is keurig schoon en gedraagt zich hoffelijk. De auteur betwijfelt of de keukens en kelders waar de consumpties worden bereid en de vaat wordt gedaan, net zo schoon zijn als de publieksruimte – maar hij heeft die gedeelten van de zaak niet altijd kunnen bekijken. In veel salons treft men grammofoons en speelautomaten. Hier en daar is het mogelijk om thee te drinken en in sommige zaken serveert men soep, maar de handel bestaat overwegend uit 'soft drinks', zoals gemberbier, cola of sarsaparilla en uit ijs en snoep, soms in combinatie. De auteur maakt melding van de populaire 'deurmat': biscuit of vruchtencake met ijs. Een lucratief bijproduct van de ijssalons is rookwaar, vooral pakjes van vijf sigaretten voor een stuiver. Kleine kinderen worden dikwijls door hun ouders gestuurd om een paar flessen gemberbier te kopen of een kan met ijs. Ter aanmoediging belooft de salonhouder deze kinderen met een snoepje of een stuk koek.

De onderzoeker neemt af en toe een groep jongemannen waar, gebogen over een spelletje domino, maar hij ziet geen geld over tafel gaan. In sommige buurten komen er na tien mannen binnen in duidelijke staat van dronkenschap – soms worden ze buiten gezet, maar af en toe krijgen ze soda of gemberbier te drinken om hun dorst te lessen. In het weekend zie je talrijke nette jongelui binnenkomen om een consumptie te halen. De lange werktijden zijn aan de gezichten van de bazen en hun personeel af te zien. Tegen sluitingstijd in het weekend ziet iedereen er volstrekt afgemat uit. Onderzoeker Twaddle meldt dat hij slechts twee keer bezoekers getroffen heeft die hij 'distinctly objectionable' vindt – de voorbeelden die hij geeft, lijken te wijzen op vrouwen van lichte zeden. Als hij aan het eind van zijn onderzoekstocht een gesprek aanknoopt met een gebroken Engels pratende salonhouder, krijgt hij te horen dat de Italianen weliswaar een slechte naam hebben, maar dat er in hun salons minder erge dingen gebeuren dan in besloten clubs. De ondernemer ontkent de suggestie dat ijssalonhouders 'gelegenheid' zouden geven voor immorele activiteiten. Als er wel eens dingen gebeuren die niet door de beugel kunnen, is dat beslist niet vaker dan bijvoorbeeld in kruidenierswinkels of groentezaken. Bovendien kun je de Italiaanse werkgevers niet verantwoordelijk stellen voor alles wat hun personeel uithaalt.

Twaddles verslag is een verademing vergeleken bij de ongefundeerde opinies die door anderen over de ijssalons ten beste worden gegeven, niet alleen in het verslag van de Schotse Raad voor de Vrouwelijke Ambachten, maar ook in eerdere en latere uitingen op vergaderingen en in kranten. Hoewel ook Twaddle op betrekkelijk oppervlakkige impressies afgaat, zijn deze tenminste afkomstig uit eigen waarneming en niet van horen zeggen. De onderzoeker klopt zijn bevindingen niet op tot sensatieverhalen, maar lijkt zich terdege bewust te zijn van de beperkingen van wat hij heeft gezien. Inderdaad ziet hij jongens bezig met een spelletje, maar dat ze om geld spelen heeft hij niet kunnen vaststellen. Ook neemt hij waar dat er na de sluitingstijd van de pubs wel eens dronken mannen binnenkomen, maar hij heeft niet gezien dat ze stiekem sterke drank toegeschoven krijgen. Hij stelt vast dat de ijssalons door talrijke jongeren worden bezocht, maar merkt op dat een groot deel er fatsoenlijk uitziet. Hij geeft toe dat enkele ijssalons smerig zijn, maar veruit het merendeel is brandschoon, terwijl de bediening uitblinkt door beleefdheid – een voorbeeld voor heel wat andere winkels uit de buurt. Er lijkt een grote discrepantie te bestaan tussen de schijn en de werkelijkheid. Als we dominee Twaddle mogen geloven – en er lijkt geen reden te zijn waarom we dat niet zouden doen – valt het nogal mee met de ‘vloek’ van de Italiaanse ijssalons. Kunnen we verklaren waarom de Italiaanse ijssalons desondanks gedurende minstens een jaar of twintig, dertig het symbool geweest zijn van verloedering en morele degeneratie?

7 Beschaving

Smout (1987: 248) merkt op dat Schotten over het algemeen niet gezien kunnen worden als buitengewoon racistisch in de periode waarmee we ons nu bezighouden. Hij memoreert een bezoek dat enkele reizigers uit India in de jaren veertig van de negentiende eeuw aan Schotland brengen. Ze worden hier en daar op straat aangestaard vanwege hun exotische kleding, maar worden gevrijwaard van de vijandige minachting die ze eerder in Londen hadden ondervonden. In de jaren tachtig constateren immigranten uit Lithauen dat hun medearbeiders in Lanarkshire de moeilijk uitspreekbare Oost-Europese namen verbasteren tot aanduidingen als ‘Joe Gorilla’ en dat ze soms worden uitgescholden voor ‘onderkruipers’. Maar binnen een generatie is er van een vreedzame coëxistentie sprake. Zelfs de Ieren integreren volgens Smout betrekkelijk snel – hoewel deze groep immigranten, zeker in de grote steden, omvangrijk is en zich in politiek en religieus opzicht scherp onderscheidt van de Schotse calvinisten. Er is geen aanleiding om te veronderstellen, dat de Italiaanse ondernemers op grote schaal slachtoffers zijn geweest van racistische agitatie. In de door mij geraadpleegde archieven heb ik er althans geen spoor van aangetroffen. Wel lijkt er soms sprake te zijn van een zekere mate van xenofobie als – in gevallen waar dit irrelevant is – met nadruk

wordt gewezen op het feit dat de vermaledijde ijssalons in handen zijn van 'buitenlanders'.

In de anti-Italiaanse stemming is evenmin iets te proeven van afkeer op basis van concurrentie. De bezwaren tegen de ijssalons zijn overwegend afkomstig van predikanten en andere vertegenwoordigers van geloofsgemeenschappen en worden gretig overgenomen door sommige plaatselijke politici. Nergens heb ik uitingen van weerstand tegen de Italiaanse ondernemers getroffen die direct afkomstig zijn van autochtone ondernemers. Overigens is dat precies wat je zou verwachten op grond van de bovenstaande overwegingen inzake het algemene karakter van het etnische ondernemerschap. De Italianen in Schotland ontdekken een gat in de markt en begeven zich niet op een terrein dat door anderen al verkaveld is. De anti-Italiaanse stemming, zoals deze uit rapporten, berichten in de krant, uitspraken van politici en predikanten naar voren komt tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw, heeft een nogal vaag karakter. Het gaat om een soort algemene onvrede en morele verontrusting. De Italianen lijken een deel van de Schotse samenleving te vertegenwoordigen waar de autoriteiten geen greep op hebben. Een maatschappelijke kring waar dingen gebeuren of geacht worden te gebeuren die de bestaande orde ondermijnen. De christelijke idealen van deugdzaamheid, zondagsheiliging en gedisciplineerdheid lijken door de Italianen met voeten te worden getreden – de Italiaanse ondernemers lijken in ieder geval toe te laten dat dit gebeurt in hun ijssalons. Het is geen toeval dat het allereerste protest tegen de zondagse openstelling van ijssalons afkomstig is van vertegenwoordigers van de Temperance Movement, de sociale beweging die streeft naar matiging en soberheid en die de drijvende kracht is achter het beleid om de openingstijden van kroegen en andere drank- en eetgelegenheden zoveel mogelijk te beperken en te reguleren. Gutzke (1989) laat zien dat deze sociale beweging gedragen wordt door opwaarts mobiele kringen uit de Britse burgerij – in het noorden van het Verenigde Koninkrijk met name ook kleine ondernemers en winkeliers. Ondanks de religieuze retoriek die de beweging aankleeft, wordt de harde kern gevormd door het streven de arbeidende bevolking met harde hand te disciplineren. Ondernemers zien scherp in, aldus Gutzke, dat de tijd die in de kroeg wordt doorgebracht ten koste gaat van de tijd in de fabriek. 'Het vooruitzicht van een grotere winst maakt menige ondernemer tot een fanatieke hervormer', merkt Gutzke (1989: 35) op. De beweging is bijzonder sterk geweest in Glasgow, aldus O'Hagan (1996). De eerste Temperance Societies te Glasgow en Greenock worden in 1829 opgericht door John Dunlop, die door velen wordt beschouwd als de 'vader' van de beweging in Groot-Brittannië. In heel Glasgow ontstaan afdelingen en worden vergaderingen gehouden, waar decennia lang met grote overtuigingskracht wordt geijverd voor matigheid en drooglegging. De haat tegen sterke drank, en alles wat daarmee wordt geassocieerd, is een onlosmakelijk onderdeel van de vooruitstrevende politiek in Glasgow. De beweging draagt, aldus O'Hagan (1996: 20), het

idee uit 'that it is a matter of civic importance, a matter for all of us, to recognise the horror of drug dependency'.

Het is opmerkelijk dat de verontwaardigde en verontrustende toon die soms wordt aangeslagen over de Italiaanse ijssalons, sterk overeenkomt met de toon die dikwijls gebezigd wordt in verband met andere instellingen en bevolkingscategorieën die beschouwd worden als een potentiële ondermijning van het streven naar matiging en soberheid. Tijdens een van de vele vergaderingen die begin twintigste eeuw in Glasgow worden gewijd aan wetsvoorstellen over nieuwe openingstijden voor winkels en bedrijven, wordt (voor de zoveelste keer) geconstateerd hoe moeilijk het is tot een afdoende regeling te komen. Steeds is duidelijk dat je niet iedere branche kunt verplichten om op vastgestelde tijden te sluiten. Apotheken, postkantoren, gelegenheden voor verfrissingen, spoorwegkiosken en dergelijke zijn ondernemingen die vrijwel continu in bedrijf zouden moeten zijn – maar hoe stel je dan vast dat ze geen artikelen verkopen die elders wel aan sluitingstijden onderworpen zijn? Een winkel voor frisdranken mag 's avonds na acht uur opeens geen thee, suiker of soortgelijke kruidenierswaren verkopen en een melkboer mag na deze tijd alleen nog maar melk leveren en geen andere producten. Steeds opnieuw blijkt dat er geen waterdicht stelsel bedacht kan worden – al was het alleen maar vanwege religieuze verschillen. Je kunt de meeste winkels verplichten om 's zondags te sluiten, maar je zou daarmee joodse ondernemers ernstig benadelen. Sommigen uiten zich in dit verband trouwens over joden zoals anderen over Italianen (MP41 [Part I].150). Als op 3 maart 1912 weer een vergadering plaatsvindt van vertegenwoordigers van Schotse gemeenten, komt deze kwestie opnieuw ter sprake. Het blijkt dat in het licht van de nieuwe wetgeving sommige ondernemers hun zaken in twee delen hebben gesplitst, zodat ze met de ene zaak kunnen blijven draaien als de andere moet sluiten. Ook signaleert men dat de pubs wel om tien uur 's avonds gesloten moeten zijn, maar dat er tal van andere gelegenheden overblijven waar mensen nog sterke drank kunnen consumeren, zoals theaters, hotels, music halls en vooral particuliere clubs. Er wordt grote druk op de wetgevers uitgeoefend om ervoor te zorgen dat al zulke gelegenheden op hetzelfde tijdstip gesloten worden en in de hitte van de discussies ontzien mensen zich niet om verwensing uit te spreken aan het adres van ondernemingen die de nieuwe regels weten te ontduiken. Er worden termen gebruikt, zoals 'vloek' en 'plaag', die identiek zijn aan het soort scheldwoorden dat aan het adres van de ijssalons wordt gericht (MP41 [Part I].14).

We kunnen het anti-Italiaanse sentiment misschien op deze manier beter in perspectief plaatsen; de gevoelens van onvrede spelen op bij personen en groepen die uit zijn op de strenge disciplinerende van het openbare bestaan in de stad en die in de ongereguleerde Italiaanse ijssalons, joodse handelaren, theaters en particuliere clubs, een potentiële ondermijning zien van dit streven. De positie van etnische ondernemers zou op een omvattende manier beschouwd moeten worden vanuit

het perspectief van de ‘gemengde inbedding’ (Kloosterman c.s. 1999). Het etnische ondernemerschap bevindt zich volgens deze benadering op een kruispunt van sociaal-culturele ontwikkelingen aan de ene kant en transformaties in de stedelijke economie aan de andere kant – binnen een omvattend institutioneel kader op lokaal en nationaal niveau. Het is een hele mond vol, maar wat de voorstanders van dit perspectief voor ogen hebben, is dat je etnische ondernemers niet alleen moet bekijken vanuit hun plaats in de markteconomie, maar ook vanuit hun plek in de samenleving als geheel. Ze opereren immers in steden met een eigen geschiedenis en dynamiek en komen terecht in specifieke sectoren met eigen gewoonten en gebruiken. Ik denk dat het geval van de Italiaanse ijssalons in Glasgow – hoe bescheiden dit ook is gedocumenteerd – inderdaad laat zien dat zo’n ‘antropologische’ benadering verhelderend is. De consequentie is alleen dat je de nadruk op het ondernemerschap als zodanig zou moeten afzwakken – de positie van de Italiaanse ijssalonhouders in Glasgow werd immers mede door ontwikkelingen bepaald die omvattender waren dan alleen de markt en het economische bestaan. In de praktijk is het moeilijk, zo niet onmogelijk, de identiteit van ‘migrant’ en ‘etnisch ondernemer’ te scheiden.

8 Conclusie

In het stadje Tarbert, langs de oever van Loch Fyne, is de Italiaanse ijssalon *Ca'Dora* nog steeds in bedrijf. Het interieur is klassiek. De vloer stamt uit het begin van de jaren dertig en bestaat uit fraaie, met de hand gelegde mozaïeken, terwijl je aan formicatafeltjes plaats kunt nemen in afgescheiden zithoeken. De zaak is in handen van Gina Casci, die in Barga (Toscane) is geboren en wier schoonvader de zaak in 1928 heeft opgezet. Haar zoons, Giuliano en Paul, doen het meeste werk. De familie bereidt zich voor op een afscheid van de ijsbranche, want er zijn geen opvolgers; Gina's kleinkinderen hebben elders emplooi gevonden en hebben geen zin om de zaak over te nemen. Maloney (1998), die de familie Casci voor het voetlicht brengt, ziet in hun opkomst en neergang als ijssalonhouders de geschiedenis van een hele immigratiestroom weerspiegeld:

‘The Casci’s example illustrates the dilemma facing many of Scotland’s remaining Italian cafés, whose numbers have sharply declined in recent years, but which continue to hold a special place in modern Scottish folklore. The stories of these businesses (...) chart the history of Italian immigration to Scotland (...). The cafés that once flourished in every town and shopping street have now largely disappeared, their social function as meeting places superseded by pubs following the relaxation of licensing laws’ (Maloney 1998: 6).

De toon van Maloney's beschouwing over het lot van de Schotse Italianen is weemoedig. Hij voorziet het eind van een geliefd hoofdstuk uit de Schotse geschie-

denis waar menigeeen met warmte en genegenheid aan zal terugdenken. Dat geldt voor de Schotten, maar ook voor de Italianen. Ze herinneren zich de enigszins stroeve verhoudingen uit de Tweede Wereldoorlog, maar vooral de ouderen hebben andere dingen aan hun hoofd 'preferring instead to remember with gratitude the kindness shown by customers and friends, which if anything seem to have consolidated the bond with their local communities' (Maloney 1998: 8). Net als het geval is bij de expositie in het People's Palace wordt in Maloney's artikel de nadruk gelegd op de goede verhoudingen. De Italianen zijn geassimileerd, ze maken deel uit van een gemeenschappelijke geschiedenis en beide bevolkingsgroepen hebben daar de beste herinneringen aan – afgezien van die kleine, vervelende episode tussen 1940 en 1945. Geen woord over de eerste twee of drie decennia van de twintigste eeuw toen de Italianen voor de kerkelijke en politieke autoriteiten de verpersoonlijking waren van een gevreesd proces van maatschappelijke verloedering.

Iedere generatie herschrijft de geschiedenis, omdat er in overeenstemming met nieuwe maatschappelijke verhoudingen nieuwe inzichten noodzakelijk zijn in de achtergronden daarvan – ook de historische achtergronden. Net als andere Britse steden is Glasgow in recente tijden de vestigingsplaats geworden van grote groepen immigranten uit alle delen van de wereld – waaronder enkele tienduizenden mensen uit zowel het Pakistaanse als het Indiase deel van de Punjab. Als het gaat over Glasgow als multiculturele stad, spelen de immigranten uit de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw en hun nakomelingen geen afschrikwekkende rol meer in het collectieve bewustzijn; zij hebben zich zo goed en zo kwaad als het gaat aangepast en zijn onderdeel van de gevestigde stedelijke samenleving geworden. De aandacht wordt opgeslokt door de problemen van de recente immigranten; de discriminatie, de racistische rellen, de criminaliteit en de werkloosheid die met hun komst samenhangen. In het licht daarvan zijn de problemen die de Italianen of joden ondervonden, ontdaan van hun scherpte en van hun actualiteitswaarde. Bij de geschiedschrijving over de Italianen heeft niemand er blijkbaar zin in om de problemen op te rakelen. Integendeel, voor de huidige immigranten uit Zuidoost-Azië worden ze eerder als lichtend voorbeeld gebruikt. De Italiaanse nostalgie impliceert een duidelijke boodschap voor de hedendaagse bevolking van de stad: als iedere immigrant zich zo aangenaam gedroeg als de Italianen altijd hebben gedaan, zouden we nooit te maken hebben met etnische spanningen en tegenstellingen. Glasgow presenteert zich als 'friendly city'; het is de bedoeling dat die vriendelijkheid ook van de sociale geschiedenis afstraalt.

Noot

1. Frank Bovenkerk heeft een eerdere versie van dit stuk gelezen en van commentaar voorzien en Jan Rath heeft me wegwijst gemaakt in de sociologie van het etnische ondernemerschap en me op genereuze manier voorzien van literatuur. Beiden ben ik dank verschuldigd. Het spreekt vanzelf dat zij op geen enkele manier verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor de inhoud van dit artikel.

Geraadpleegde literatuur

N.B.: De letters MP en D-TC verwijzen naar de dossiers in het archief van de gemeente Glasgow, dat te vinden is in de Mitchell Library ter plaatse.

Bovenkerk, Frank, Anne Eijken en Wiesje Bovenkerk-Teerink (1983) *Italiaans ijs: De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Amsterdam, Mep-
pel (Boom).

Edward, Mary (1993) *Who belongs to Glasgow? 200 years of migration*. Glasgow (Glas-
gow City Libraries).

Glasser, Ralph (1986) *Growing up in the gorbals*. London (Chatto & Windus).

Gray, A. Herbert (1911) *Exempted shops: Report II. Ice-cream shops*. Glasgow (The Scot-
tish Council for Women's Trades).

Gutzke, David W. (1989) *Protecting the pub: Brewers and publicans against temperance*.
Woodbridge (UK) & Wolfboro (USA) (The Boydell Press).

Kloosterman, Robert, Joanne van der Leun en Jan Rath (1999) Mixed embeddedness:
(In)formal economic activities and immigrant business in the Netherlands. *Interna-
tional Journal of Urban and Regional Research*, 23 (2) June: 253-267.

Lucassen, Jan en Rinus Penninx (1994) *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immi-
granten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam (Het Spinhuis).

Maloney, Paul (1998) Crisis at the Café. *The Herald Magazine*, July 18: 6-10.

Mangione, Jerre en Ben Morreale (1992) *La storia: Five centuries of the Italian American
experience*. New York (HarperCollins).

O'Hagan, Andrew (1996) Workers for freedom. *The Guardian Weekend*, December 7: 14-
20.

Rath, Jan (1998) Een etnische stoelendans in Mokum? Over de economische incorporatie
van immigranten en hun nakomelingen in Amsterdam. In: *Uit de zevende: Vijftig jaar
politieke en sociaal-culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam*,
redactie Anne Gevers. Amsterdam (Het Spinhuis): 235-249.

Reinders, Pim (1999) *Een coupe speciaal: De wereldgeschiedenis van het consumptie-ijs*.
Amsterdam, Antwerpen (L.J. Veen).

Scottish Record Office (zonder jaartal) *The peoples of Scotland: A multi-cultural history*.
Edinburgh (The Scottish Record Office).

Siu, Paul C.P. (1987) *The Chinese laundryman: A study in social isolation*. New York, Lon-
don (New York University Press).

Smout, T.C. (1987) *A century of the Scottish people, 1830-1950*. London (Fontana).